

DE ZIEL VAN DE MARIONET

Van John Gray verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

De stilte van dieren
Strohonden
Al-Qaida en de moderne tijd
Provocaties
Zwarte mis
Valse dageraad
Grays anatomie
Het onsterfelijkheidscomité

JOHN GRAY

DE ZIEL VAN DE MARIONET

Een zoektocht naar de vrijheid van de mens

Vertaald door
Ruud van de Plassche

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 3067 4

© 2015 John Gray

© 2015 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam en Ruud van de Plassche

Oorspronkelijke titel *The Soul of the Marionette*

Oorspronkelijke uitgever Allen Lane, an imprint of Penguin Books

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Ali Gulec

Foto auteur Raymond Taudin Chabot

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

... gratie kan alleen aanwezig zijn in het menselijke gestel dat geen bewustzijn of juist een oneindige hoeveelheid ervan bezit, dat wil zeggen in een marionet of in een god.

Heinrich von Kleist, *Het marionettentheater*¹

Ik bedoel, alles welbeschouwd: je moet beseffen dat we alleen van stof zijn gemaakt.

Philip K. Dick, *The Three Stigmata of Palmer Eldritch*²

INHOUD

1 • HET GELOOF VAN POPPEN 9

De vrijheid van de marionet – Het geloof van poppen – Demiurgie en kleermakerspoppen – Leopardi en de ziel van machines – De terugkeer van Ligeia – De golem en de ronde ruïnes – Solaris en onze wereld – De openbaring van Philip K. Dick – De Zone betreden – Meneer Weston laat een lucifer vallen

2 • IN HET MARIONETTENTHEATER 77

Daktuinen, veren en mensenoffers – Donkere spiegels, verborgen engelen en een algoritmische gebedsmolen – Menselijke overbodigheid en de cyborg economie – Een ijzeren berg en een wisselend spektakel – Een universeel panopticum – Poppenspel, samenzwering en ouija-borden – Als de machine ermee ophoudt

3 • VRIJHEID VOOR ÜBERMARIONETTEN 147

Wat de wetenschap je niet vertelt – Ethiek voor poppen – Zwaartekracht en de (zonde)val

Dankwoord 167

Noten 169

HET GELOOF VAN POPPEN

In de eerste eeuwen van onze jaartelling disputeerden de gnostici met de christenen. Ze werden vernietigd, maar het is denkbaar dat ze zouden hebben gewonnen.

Jorge Luis Borges, 'Een verdediging van de pseudo-Basilides'¹

DE VRIJHEID VAN DE MARIONET

Ogenschijnlijk is een marionet de belichaming van onvrijheid. Of hij nu wordt bewogen door een verborgen hand of er met touwtjes aan hem wordt getrokken, een marionet heeft geen eigen wil. Al zijn bewegingen worden hem opgelegd door de wil van een ander: een mens die heeft besloten wat de marionet zal doen. Een marionet wordt geheel beheerst door een geest buiten hemzelf en heeft geen keuze in hoe hij leeft.

Zo'n situatie zou ondraaglijk zijn, ware het niet dat de marionet een onbezielde voorwerp is. Alleen een zelfbewust wezen kan immers onvrijheid ervaren. Maar een marionet is een ding van

hout en textiel, een menselijk product zonder gevoel of bewustzijn. Een marionet heeft geen ziel. Als gevolg daarvan kan ze niet weten dat ze onvrij is.

Voor Heinrich von Kleist daarentegen vertegenwoordigden marionetten een vorm van vrijheid die mensen nooit konden bereiken. In zijn essay ‘Over het marionettentheater’, voor het eerst gepubliceerd in 1810, laat de Duitse schrijver de verteller een wandeling maken door een stadspark, alwaar hij Herr C. ontmoet, de onlangs benoemde dansregisseur bij de Opera. Omdat de verteller verscheidene keren zijn aanwezigheid heeft opgemerkt bij een marionettentheater dat op het marktplein van de stad is neergezet, spreekt hij er zijn verbazing over uit dat een danser dergelijke ‘miniatuurkluchten’ bijwoont.

In zijn antwoord geeft Herr C. te kennen dat een danser bijzonder veel kan leren van zulke marionettenvoorstellingen. Zijn marionetten – van bovenaf bestuurd door poppenspelers – niet extreem gracieus in hun bewegingen als ze dansen? Geen mens kan de marionet evenaren als het gaat om moeiteloze gratie. De marionet

is niet in staat tot *geaffecteerdheid*. Want zoals u weet, ontstaat er immer geaffecteerdheid wanneer de ziel zich elders dan in het zwaartepunt van de beweging bevindt. Omdat de poppenspeler die de draad of het koord hanteert slechts aanwezig kan zijn in dat ene punt dat hij in zijn macht heeft, zijn alle andere ledematen wat ze moeten zijn: niet meer dan dode slingerengewichten die simpelweg gehoorzamen aan de wetten van de zwaartekracht: een uitmuntende eigenschap waarnaar u vergeefs zult zoeken bij het merendeel van onze dansers [...] deze marionetten hebben het voordeel dat ze *immuun voor de zwaartekracht* zijn. Van

de zwaarte der materie, de factor die de danser het meest parten speelt, zijn ze geheel onwetend, want de kracht die hen optilt in de lucht is groter dan die welke hen aan de aarde bindt [...] Marionetten *schampen* de grond slechts, als elfen, een kortstondige rustpauze die de ledematen een nieuwe impuls geeft, terwijl wij de grond gebruiken om op te rusten, te herstellen van de inspanning van het dansen: een pauze die duidelijk in het geheel niet tot de dans behoort en waarmee we niets kunnen aanvangen behalve zo snel mogelijk overgaan tot het volgende.

Wanneer de verteller met verbazing op deze paradoxale uitspraken reageert, raadt Herr C. ‘onderwijl een snuifje nemend’ hem aan om ‘aandachtig het derde hoofdstuk van Genesis’ te lezen. De verteller begrijpt de toespeling: hij is ‘zich terdege bewust van de schade die het bewustzijn toebrengt aan de natuurlijke gratie van een mens’. Maar hij behoudt zijn twijfels, zodat Herr C. hem vertelt over de keer dat hij met een beer schermde. Als geoefend zwaardvechter had hij een menselijke tegenstander makkelijk in het hart kunnen steken, maar het dier wist naar het leek zonder enige moeite elke kwetsuur te ontwijken:

Dan weer probeerde ik een uitval, dan weer een schijnbeweging, ik droop van het zweet, maar alles tevergeefs! Niet alleen pareerde de beer als de beste zwaardvechter al mijn stoten; wanneer ik een schijnaanval deed – en hierin kan geen zwaardvechter ter wereld hem volgen – reageerde hij niet eens: met gegeven poot stond hij klaar, me in de ogen kijkend alsof hij mijn ziel erin kon lezen, en verroerde zich niet wanneer mijn uitvallen niet serieus bedoeld waren.

Mensen kunnen de gratie van een dergelijk dier niet evenaren. Het dier en de marionet gaan geen van beide gebukt onder het zelfbespiegelende denken. Volgens Kleist zijn ze daarom vrij. Als mensen ooit een dergelijke toestand bereiken, dan kan dat alleen gebeuren na een transmutatie waarbij hun bewustzijn oneindig veel groter wordt:

Net zoals twee lijnen die elkaar op een punt snijden aan de andere kant samenkomen, of het beeld in een holle spiegel na oneindig ver weg te zijn gereisd plotseling weer vlak bij ons komt, zo zal de gratie terugkeren als het bewustzijn zagezegd door een oneindigheid is gegaan. Want pure gratie kan alleen aanwezig zijn in het menselijke gestel dat geen bewustzijn of juist een oneindige hoeveelheid ervan bezit, dat wil zeggen in een marionet of in een god.

Het gesprek eindigt als volgt:

‘Maar,’ zei ik tamelijk verbijsterd, ‘moeten wij dan nogmaals van de Boom der Kennis eten om terug te vallen in de staat van onschuld?’

‘Inderdaad,’ antwoordde hij, ‘dat is het slothoofdstuk in de geschiedenis van de wereld.’²

Dit essay van Kleist behoort tot het laatste wat hij schreef. Kleist, in 1777 geboren in een Pruisische familie van militairen, bezat een temperament dat hem ongeschikt maakte voor een conventionele loopbaan van welke soort ook. Hoewel zijn familie erop aandrong dat hij in overheidsdienst zou gaan beschouwde hij zichzelf als schrijver, maar hij had, kriskras door

Europa reizend, grote moeite iets voort te brengen waar hij tevreden over was en verbrandde veel van wat hij schreef. Op zeker punt leek hij de moed te hebben opgegeven en poogde dienst te nemen in Napoleons leger terwijl dat zich opmaakte om Engeland binnen te vallen. Vaststaat dat hij een geniaal schrijver was die zeven toneelstukken, acht buitengewone verhalen en een aantal essays en brieven naliet, en mogelijk schreef hij ook een roman die hij vernietigde voordat hij in 1811 zelfmoord pleegde. Met zijn aangeboren rusteloosheid lukte het hem niet een plek in de wereld te vinden.

Met zijn tergend raadselachtige dialoog ondergraaft het essay alles wat de moderne mensheid over zichzelf gelooft. Hoe kan een marionet – een mechanisch instrument zonder een spoor van zelfbewustzijn – vrijer zijn dan een menselijk individu? Uitgerekend dit bewustzijn maakt immers dat wij ons onderscheiden van de rest van de wereld en stelt ons in staat onze eigen weg in het leven te kiezen. Desondanks doet Kleist het voorkomen alsof het automatische handelen van de marionet helemaal geen toestand van slavernij is. Sterker nog, in vergelijking met het menselijk bestaan maakt het leven van de marionet de indruk van een benijdenswaardige staat van vrijheid.

Het is geen nieuwe gedachte dat zelfbewustzijn een obstakel kan zijn voor een leven in vrijheid. Van oudsher wordt gesuggereerd dat de mens bij de alledaagse wijze van bewustzijn klem zit tussen de mechanische bewegingen van het lichaam en de vrijheid van de geest. Om die reden heeft vrijheid in de mystieke tradities door de eeuwen heen gestaan voor een innerlijke toestand waarin het normale bewustzijn is overstegen.

In de moderne opvatting is vrijheid niet veel meer dan een verhouding tussen mensen. Vrijheid in deze zin kan verschil-

lende verschijningsvormen hebben. Er is de vrijheid die inhoudt dat andere mensen je niet beletten te doen wat je wilt of van plan zou kunnen zijn, iets wat soms negatieve vrijheid wordt genoemd; er is de variant die niet alleen de afwezigheid van belemmeringen behelst, maar waarbij het er tevens om gaat te handelen zoals een rationeel mens zou doen; en er is het type vrijheid dat je uitoefent wanneer je deel uitmaakt van een gemeenschap of een staat en mede bepaalt hoe die moet worden bestuurd. Voor Kleist en anderen die zoals hij denken is vrijheid niet slechts een relatie tussen mensen; ze is bovenal een toestand van de ziel waarin alle strijd is opgeheven.

In de Europese klassieke oudheid beweerden de stoïci dat een slaaf vrijer kon zijn dan een meester die leed aan innerlijke verdeeldheid. In China stelden de taoïsten zich een wijze voor als iemand die op de stroom van de gebeurtenissen reageerde zonder alternatieven te overwegen. Volgelingen van monotheïstische religies geloven iets vergelijkbaars: vrijheid, zo zeggen ze, is gehoorzamen aan Gods wil. Degenen die deze tradities aanhangen, verlangen niet het allermeest naar een vorm van keuzevrijheid. In plaats daarvan wensen ze *vrij te zijn van keuze*.

Het is al te gemakkelijk degenen die naar zo'n vrijheid hunkeren af te doen als mensen die onder een tiran willen leven. Dat is immers wat veel mensen in het verleden hebben gewild en vandaag de dag nog steeds willen. Streven naar keuzevrijheid mag een universele drang zijn, deze is verre van oppermachtig. Om te beginnen willen mensen doorgaans eerst allerlei andere zaken hebben voordat ze naar deze vrijheid verlangen – zoals voedsel en een plek om te wonen. Relevanter nog is dat als vrijheid inhoudt dat je anderen laat leven zoals zij dat

verkiezen, er onder hen altijd tallozen zijn die het zelf graag zonder vrijheid stellen.

Daarentegen maakt het degenen die naar innerlijke vrijheid streven niet uit onder welke regering ze leven zolang die hen maar niet belet zich in zichzelf terug te trekken. Dit kan een zelfzuchtige houding lijken, maar ze getuigt van verstand in een tijdperk van endemische instabiliteit waarin niet te verwachten valt dat politieke stelsels een lang leven beschoren is. Een dergelijke tijd was de late Europese oudheid, toen het christendom wedijverde met Grieks-Romeinse filosofieën en mystieke religies. Het zou ook voor onze tijd kunnen gelden, nu het vertrouwen in politieke oplossingen afkalft en herlevende godsdienst wedijvert met het heersende geloof in wetenschap.

In de late oudheid gold vrijheid niet als iets wat tussen mensen tot stand kon worden gebracht; daarvoor was de wereld te onbeheersbaar. Sommige van de invloedrijke mystieke stromingen in die tijd gingen verder: vrijheid betekende ontsnappen aan de wereld. Wanneer Herr C. de verteller aanraadt het derde boek van Genesis te lezen, verwijst Kleist naar de meest radicale van deze tradities: de religie van het gnosticisme.

In de Genesismythe woonden Adam en Eva in het Paradijs zonder te hoeven werken; maar een slang verleidde hen met de belofte dat als ze van de verboden vrucht der kennis aten, ze godgelijk zouden worden. Ze aten van de appel. Als straf voor hun ongehoorzaamheid aan God moesten ze vervolgens hun leven lang onophoudelijk zwoegen.

In de traditionele interpretatie was het eten van de appel de zondeval, maar volgens de opvatting van de gnostici hadden de twee oermensen groot gelijk dat ze van de appel aten. De God die hen dat verbod was niet de ware God maar slechts een

demiurg, een tirannieke ondergeschikte die zijn macht wilde botvieren, terwijl de slang hen kwam bevrijden uit de slavernij. Natuurlijk, Adam en Eva vielen in ongenade toen ze van de appel aten. Dit was inderdaad de zondeval van de mens – een val in de schemerwereld van het alledaagse bewustzijn. Maar deze zondeval hoeft niet definitief te zijn. Nu de mensheid zich te goed heeft gedaan aan de Boom der Kennis, kan zij opklimmen naar een staat van bewuste onschuld. Als dit gebeurt, zo verklaart Herr C., dan zal dat ‘het laatste hoofdstuk in de geschiedenis van de wereld zijn’.

Herr C. beroept zich hier op misschien het meest vergaande vrijheidsstreven dat ooit is vertoond. Op grond van hun overtuiging dat mensen mislukte creaties van een demiurg zijn – een boosaardige of incompetent godheid, niet de ware God die uit de wereld is verdwenen – beschouwden de oude gnostici de ervaring van het kiezen als een bevestiging van het feit dat mensen fundamenteel gebrekkig zijn. Echte vrijheid zou een toestand zijn waarin zij niet meer gebukt gingen onder de last van het kiezen – een toestand die alleen bereikt kon worden door de natuurlijke wereld te verlaten. Volgens deze vergeten visionairen werd vrijheid bereikt door in een daad van metafysisch geweld de hemel te bestormen.

Tegenwoordig houden velen er zonder het te beseffen een gnostisch wereldbeeld op na. Ervan overtuigd dat de mens volledig kan worden begrepen in termen van het wetenschappelijk materialisme, verwerpen ze de vrije wil in ieder opzicht. De hoop om hun eigen lot te bestemmen kunnen ze echter niet opgeven. Daarom hebben ze het geloof omarmd dat de wetenschap op de een of andere manier de geest in staat zal stellen om te ontsnappen aan de beperkingen die inherent zijn aan zijn

natuurlijke toestand. Over de hele wereld, maar vooral in de westerse landen, is de gnostische overtuiging dat kennis de mens een vrijheid kan verschaffen die geen enkel ander wezen kan bezitten, de overheersende religie geworden.

Als een van Kleists marionetten bijgeval zelfbewustzijn zou bereiken, was het gnosticisme zijn religie. In de meest ambitieuze versies van het wetenschappelijk materialisme *zijn* mensen marionetten: poppen aan genetische touwtjes, die door een evolutionair toeval zelfbewustzijn hebben gekregen. De stoutmoedigste seculiere denkers zijn doordeesemd van een versie van mystiek geloof, al beseffen deze profeten van het secularisme dat niet. Tegenwoordig is gnosticisme de godsdienst van mensen die geloven dat ze zelf een machine zijn.

HET GELOOF VAN POPPEN

Het gnosticisme kende een lange geschiedenis in de antieke wereld, keerde terug in culturen die in ruimte en tijd ver van elkaar verwijderd waren, dook op in religie, filosofie en het occulte en had een grote invloed op de moderne wetenschap en politiek.³ Het heeft bestaan naast en gewedijverd met, zich afgescheiden van en zich verborgen voor vele andere manieren van denken. Er zijn gnostische elementen te herkennen in jodendom, christendom en islam, zoroastrisme, manicheïsme, mithraïsme en orfisme, terwijl gnostische denkbeelden zich in de Griekse filosofie sterk deden gelden onder sommige van de latere volgelingen van Plato.

De wortels van het gnosticisme zijn niet achterhaald, maar het schijnt zich rond dezelfde tijd als het christendom tot een

compleet wereldbeeld te hebben ontwikkeld. Evenals andere profeten van die tijd zou Christus beïnvloed kunnen zijn door zoroastrische tradities die het menselijke bestaan opvatten als een oorlog tussen goed en kwaad. Het christendom – de religie die haar oorsprong vindt in het leven van Jezus en de uitspraken van Paulus – bevatte van oudsher gnostische elementen, hoewel die werden veroordeeld als ketterijen die het gezag van de Kerk bedreigden.

Gnostische ideeën onderscheiden zich bepaald niet door hun moderne karakter, maar ze traden openlijker naar voren met de opkomst van de renaissance. Hoewel door de rationalisten vereerd als het tijdperk waarin de klassieke beschaving opnieuw werd ontdekt, was dit een periode waarin het geloof in magie bloeide tot op de hoogste niveaus van de staat. Aan het hof van Elizabeth werden veelvuldig alchemisten en geestenzieners geraadpleegd, en op hetzelfde moment dat oudere vormen van religie werden afgedankt verspreidden zich nieuwe vormen van magie. De zeventiende-eeuwse Duitse astroloog en astronoom Johannes Kepler is een emblematische renaissancefiguur. Hoewel hij geloofde in een kosmos die werd beheerst door orde en harmonie, gaf Kepler de aanzet tot een wereldbeeld waarin het heelal uitsluitend wetten kende die mechanisch van aard en zonder enig doel waren. Andere vroegmoderne wetenschappers vertoonden een vergelijkbare tweeslachtigheid. Isaac Newton was de grondlegger van de moderne natuurkunde, maar hij geloofde ook in alchemie en numerologie en pluisde de apocalyptische boeken van de Bijbel door op verborgen betekenissen. De wetenschappelijke revolutie was in veel opzichten een bijproduct van mysticisme en magie. Sterker, als de verwarde oorsprong van de moderne we-

tenschap wordt ontrafeld, is het de vraag of zich wel een ‘wetenschappelijke revolutie’ heeft voorgedaan.

De schrijver en dichter Lawrence Durrell heeft een moderne versie van de gnostische zienswijze opgevoerd in een reeks romans, *The Avignon Quintet* (1974-1985). Akkad, een Egyptische handelsbankier die ook een moderne gnosticus is predikt zijn geloof aan kleine groepjes Europese emigranten. Bij gelegenheid schijnt hij plomp en futloos, anderen vinden hem er ascetisch en gekweld uitzien, hij verblijft in vier hoofdsteden en spreekt minstens zoveel talen, draagt soms westerse kleren en soms een traditionele dracht. Akkad komt met een synthese van de overgeleverde fragmenten van de gnostische leer, die de gevestigde religies hebben geprobeerd te vernietigen:

de bittere centrale waarheid van de gnostici: het schokkende besef dat de wereld van de Goede God een dode wereld was en dat hij was vervangen door een Usurpator – een God van het Kwaad. [...] Hun diepe besef van deze waarheid, en de verkon- diging ervan, had ertoe geleid dat de gnostici waren onder- drukt, monddood gemaakt, vernietigd. De mensheid is te zwak om de ware aard van de dingen onder ogen te zien – maar voor iedereen die zich vastberaden openstelt voor de realiteit van de natuur en de gebeurtenissen, is het antwoord volstrekt onont- koombaar. Het kwaad is oppermachtig.

Wat voor een God, vraagt de gnosticus zich af, heeft het bestel op deze manier kunnen inrichten – een afbrokkelende wereld van dood en ontbinding die pretendeert over een Verlosser te beschikken en voort te komen uit een bron van goedheid? Wat voor een God zou deze verderfelijke machine van verwoesting en zelfopoffering hebben kunnen bouwen? Alleen de geest van

de donkere negatieve doodsdrijf in de natuur zelve – de geest van het niets en de zelfdestructie. Een wereld waarin we elkaars voedsel zijn, elkaars prooi zijn [...] ⁴

Door de wereld op te vatten als een boosaardige schepping brachten de gnostici een nieuwe visie op vrijheid naar voren. De mens maakte niet langer deel uit van een wereldbestel waarin vrijheid neerkwam op gehoorzaamheid aan de wet. Om vrij te zijn moest de mens zich verzetten tegen de natuurlijke orde. Onder afwijzing van de beperkingen die horen bij een bestaan als wezen van vlees en bloed moest hij de materiële wereld verlaten.

Op het eerste gezicht mag de moderne wetenschap onverigbaar lijken met deze gnostische visie, maar het tegendeel is het geval gebleken. In de hedendaagse opvatting wordt de kosmos niet langer geregeerd door wetten die voortvloeien uit enig overkoepelend doel – welwillend of anderszins. Feitelijk zou de wereld waarin we leven niet eens een kosmos kunnen zijn. De schijnbare natuurwetten zijn misschien slechts regelmatigheiden die niet voortkomen uit bestendige wetten; voor zover we weten zou het heelal in de grond chaotisch kunnen zijn. Toch is het project om de geest te bevrijden uit de materiële wereld niet gestaakt. De droom om vrijheid te bereiken door tegen de kosmische wet te rebelleren, is teruggekeerd als het geloof dat de mens op de een of andere manier heerser van de natuur kan worden.

De kristallograaf J.D. Bernal (1901-1971) is een sprekend voorbeeld van de manier waarop gnostische denkbeelden doordringen in de moderne wetenschap. Bernal, ooit gerekend tot de invloedrijkste Britse wetenschappers, levenslang com-